

Monopoly v Byzanci

STANISLAV BALÍK

Jednou z nejpozoruhodnějších institucí, s nimiž se setkáváme ve státech různého historického typu, jsou *monopoly*,¹⁾ zasahující ve větší nebo menší míře do jejich hospodářství.

Monopoly se vyskytovaly ve starověkých státech (jako např. v Egyptě,²⁾ v Indii,³⁾ řeckých státech, v Římě atd.). Setkáváme se s nimi i později jednak ve státech feudálních, jednak ve státech kapitalistických.⁴⁾

I.

Jedním ze středověkých států, kde se tato instituce rozvinula ve velké míře, byla „legitimní dědička“ římské říše – *Byzanc*.

Vývoj středověkých monopolů v Byzanci na jedné straně a v západoevropských zemích na druhé straně vyšel z jiných historických podmínek.

Ve středověké západní Evropě, jejíž státy a ekonomika se zrodily „na úplném úhoru“ (ENGELS), se objevují nejružnější výlučná práva, nejružnější formy monopolních oprávnění, jako byla královská výhradní práva – *regály* (už ve francké říši, v langobardském státě atd.), vrchnostenská výhradní práva – *banality*, rozšířená zejména ve Francii, kolektivní monopoly kupeckých gild, řemeslnických cechů atd.

¹⁾ K pojmu *monopolu* srov. nejnověji V. Urfus: Ekonomická a právní kategorie monopolu a její vývojové proměny. Nárys základní problematiky. In: Pocta akademiku Václavu Vaněčkovi k 70. narozeninám, Praha 1975, str. 369–386.

²⁾ K otázce monopolů ve starém Egyptě srov. F. Lexa: Veřejný život ve starověkém Egyptě, I, Praha 1955, str. 55.

K monopolům v ptolemaiovském a římském Egyptě srov. S. Balík: Monopoly v helénistickém a římském Egyptě do konce II. století n. l. In: Právně historické studie 21, v tisku.

³⁾ Podle *Arthašastry*, připisované indickému mysliteli a státníku *Kautiljovi* (3. stol. př. n. l.), existovaly v Indii četné monopoly. Nejznámější byly: monopol obchodu královským zbožím (Arthašastra II, 16), monopol horní, spojený se zpracováváním drahých kovů a kamenů (Arthašastra II, 12), solný (Arthašastra II, 12), výlučné právo chovu slonů (Arthašastra II, 2), monopol na nevěstince (Arthašastra II, 27) atd. Srov. *Arthašastra* *ili nauka politiky*. V ruském překladu vydal V. I. Kaljanov, Moskva–Leningrad 1959.

⁴⁾ K problematice monopolů v období imperialismu srov. V. I. Lenin: Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu, Praha 1959.

Byzantské monopoly měly svého historického předchůdce v římských a východořímských monopolech, jejichž vývoj za dominátu byl výrazně ovlivněn celkovým stavem ekonomiky říše. V této souvislosti lze připomenout, že charakteristickým rysem ekonomického vývoje za dominátu byl postupný nezadržitelný rozklad otrokářského výrobního způsobu, úpadek otroctví a pokles produktivity otrocké práce. Současně s těmito negativními jevy dochází do jisté míry k rozvoji svobodné práce. Jejím rámcem se stala *společenstva*.

„Avšak tato svobodná práce,“ píše Ellul,⁵⁾ „je plně organizována ve formě korporace. Tato instituce dovršuje svůj vývoj ve IV. století. Každý odborník musí vstoupit do *společenstva* svého povolání. Společenstvo je polo-veřejným organismem: stát mu poskytuje monopol povolání, kontroluje statuty, vypracované předáky tohoto oboru (patroni) a přijaté shromážděním (concilium). Tyto statuty mají závaznou formu, potvrzenou státem. ... Členové korporace mají výhody, příslušnost ke korporaci je dědičná a předáci jsou odpovědní za početní stav dílen ...“

Pokud tato *společenstva* byla zřízena za tím účelem, aby plnila určité úkoly pro stát, šlo o *společenstva nucená*.⁶⁾ Podobně jako pozdější středověké cechy měla i tato *společenstva* kolektivní monopol, kolektivní výlučné právo na provozování určité činnosti.

„Tento režim,“ pokračuje Ellul,⁷⁾ „se uplatnil také ve státních manufakturách. ... Pokud jde o ně, rozlišují se odvětví monopolizovaná a ostatní. Monopolizovaným odvětvím je zejména těžba v dolech ... Lomy byly exploatovány někdy jako monopol, jindy byly ponechány soukromému vlastníkovi, který těžil sám za náhradu a bezplatné dodávky státu. Většina zpracovatelských odvětví, pokládáných za nezbytné pro stát, byla organizována systémem *společenstev*. ... Dělníci jsou placeni státem a podřízení velmi tvrdé vojenské disciplíně.“

Tímto způsobem byla organizována ražba peněz, výroba zbraní a dopravních prostředků, doprava potravin atd.

Uvedený systém přetrvává ve IV. a V. století, i když v V. století lze pozorovat růst drobného průmyslu v provinciích a protimonopolní tendence v zákonodárství.⁸⁾ Jejich dokladem je konstituce císaře Zenona (474–491) z r. 483, zakazující soukromé monopoly, jimiž byly všechny úmluvy řemeslníků nebo živnostníků o cenách atd.⁹⁾

⁵⁾ J. Ellul: *Histoire des institutions*. I. *Institutions grecques, romaines, byzantines*, francques. Paris 1955, str. 530.

⁶⁾ K pojmu *nucených společenstev* srov. J. Heyrovský: *Dějiny a systém práva římského*, I, Praha 1910, str. 173 a násl.

⁷⁾ Ellul: *Histoire*, str. 530.

⁸⁾ Srov. *Cambridge Economic History of Europe*. II. *Trade and Industry in the Middle Ages*. Vydali M. Postan a E. E. Rich, Cambridge 1952, str. 74. Dále jen „*Cambridge Economic History*“.

⁹⁾ *Urfus*: Ekonomická a právní kategorie monopolu, str. 372, upozorňuje právem na to, že koncem starověku se pojem monopolu vyhranil a že se výrazně rozlišuje mezi *státním monopolem* jako „páteří státní reglementace živnostenského podnikání“ a státní hospodářské politiky a mezi *soukromým monopolem*, který naopak tuto státní politiku ohrožoval.

Zhruba o půl století později přejímá císař *Justinián* (527–565) tuto konstituci do svého Codexu.¹⁰⁾

Podobně jako Zenon nezakazuje ani *Justinián* ve svém zákoníku všechny a jakékoli monopoly. Zákaz se vztahuje pouze na monopoly soukromé. Z toho je zřejmé, že v daných historických podmínkách se byzantské hospodářství nemohlo obejít bez silného státního vměšování a bez monopolů.¹¹⁾ Naopak, Byzanc se stala „rájem monopolu“.¹²⁾

Nemálo k tomu přispěl podle *Prokopia*¹³⁾ právě *Justinián*. I když *Prokopios* není, vzhledem k očividné zaujatosti (jako příslušník aristokracie se stavěl proti císařské despocii), zcela věrohodným pramenem, je jisté, že za *Justiniánovy* vlády existovaly v zemi různé monopoly. Podle *Westfalla-Thompsona*¹⁴⁾ byl v Byzanci monopol horní, solný, mincovní, na lomy, na výrobu zbraní a vojenské výstroje aj. *Ellul*¹⁵⁾ se zmiňuje také o monopolu na výrobu chleba, na výrobu a prodej hedvábí a na nákup přepychových

¹⁰⁾ Srov. C 4, 59 „De monopolis et de conventu negotiorum illicito vel artificio ergolaborumque nec non balneatorum prohibitis illicitisque pactionibus“.

¹¹⁾ Byzantským hospodářstvím, zejména pak řemeslnou výrobou, obchodem atd. se zabývala řada autorů. Z prací, věnovaných této problematice, lze uvést alespoň některé, jako např. *H. Gehrig*: *Zunftwesen Constantinopels*. In: *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, III. Folge, 30/1909; *A. Stöckle*: *Spätromische und byzantinische Zünfte*, Leipzig 1911; *L. Brentano*: *Die byzantinische Volkswirtschaft*. In: *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reiche*, XLI/1917; *Ch. M. Macri*: *L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macédoine (867–1057)*, Paris 1925; *B. Mendl*: *Počátky cechů a byzantské Eparchikon biblion*. In: „Z dějin východní Evropy a Slovanstva“, Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi k šedesátým narozeninám, Praha 1928, str. 77 a násl.; *G. Zoras*: *Le corporazioni bizantine*. Studio sull' *Ἐπαρχικὸν βιβλίον* dell' imperatore Leone VI., Roma 1931; *G. I. Bratianu*: *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris 1938; *A. Andréadès*: *Byzance, paradis du monopole et du privilège*. In: *Byzantion. Revue internationale des études byzantines*, IX/1939; *R. S. Lopez*: *Silk Industry in the Byzantine Empire*. In: *Speculum* XXX/1945; *N. V. Pigulevskaja*: *Vizantijskij gorod*, Moskva–Leningrad 1946 (na str. 150–161 se zabývá spiknutím stříbrníků, *ἀργυροπράται*); *R. S. Lopez–I. W. Raymond*: *Medieval Trade in the Mediterranean World*, New York 1955; *M. Ja. Sjužumov*: *Rol' gorodov-emporiev v istorii Vizantii*. In: *Vizantijskij vremennik* 8/1956; *R. S. Lopez*: *The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century*. In: *Dumbarton Oaks Papers* 13/1959; *I. F. Fichman*: *Voprosy remesla vizantijskogo Jegipta*, Leningrad 1962; *I. F. Fichman*: *Remeslo i krupnoje imenie v vizantijskom Jegipte*. In: *Palestinskij sbornik* 7/170/1962; *M. Ja. Sjužumov*: *Vizantijskij gorod (seredina VII–seredina IX vv.)*. In: *Vizantijskij vremennik* 27/1968; *D. Claude*: *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*. In: *Byzantinisches Archiv*, Heft 13/1969; *G. L. Kurbatov*: *Osnovnyje problemy vnutrennogo razvitijskogo goroda v IV–VII vv.*, Leningrad 1971.

¹²⁾ *Brentano*: *Byzantinische Volkswirtschaft*, str. 27; *Andréadès*: *Byzance*, str. 171 a násl.

¹³⁾ Podle *Prokopia* *Justinián* „...zavedl mnoho... druhů monopolu“ (Anekdota XX, 2), „...zřídil... monopoly na většinu zboží...“ (Anekdota XXV, 5) a „...monopol potravin, nejnezbytnějších pro život...“ (Anekdota XXVI, 5). Srov. *Procopé*: *Anekdota ou Histoire secrète de Justinien*. Trad. par *M. Isambert*, Paris 1856, str. 236, 298 a 310.

¹⁴⁾ *J. Westfall-Thompson*: *Economic and Social History of the Middle Ages*, New York 1928, str. 168.

¹⁵⁾ *Ellul*: *Histoire*, I, str. 614 a 638.

předmětů (zejména vonných látek, zlata, hedvábí aj.) z Orientu. Někdy se připomíná také monopol obilní,¹⁶⁾ na purpur¹⁷⁾ atd.

To ukazuje, že nejen za pozdního římského císařství, ale i v Byzanci se stát přetváří „v ohromnou dílnu, kde se pracuje pod dohledem množství úředníků pro panovníka a pro potřeby státu a jednotlivců. Většina výrobních odvětví... je řízena státem...“¹⁸⁾ Státní řízení nebylo ve všech případech stejně intenzivní. Některá odvětví výroby a obchodu byla ve státní režii, jiná byla svěřována řemeslnickým korporacím; v některých případech se vytváří osobitá symbióza státního monopolu s korporací. Důvody monopolizace toho kterého odvětví hospodářské činnosti byly, jak ještě uvidíme, různé.

Monopoly nebyly stejné ani co do své intenzity. Některé byly absolutní, jiné nikoli.

Absolutním monopoem byl především monopol na výrobu zbraní a bojových prostředků.¹⁹⁾ V byzantské říši byla jejich výroba svěřena (nepochybně v zájmu zachování výrobního tajemství)²⁰⁾ výlučně státním dílnám.²¹⁾ Soukromé dílny, či lépe, řemeslnické korporace směly vyrábět v případě potřeby pouze některé součásti výstroje. Pro X. století tuto možnost naznačuje první paragraf XIV. hlavy „*Eparchovy knížky*“ (*Ἐπαρχικὸν βιβλίον*),²²⁾ vydané pravděpodobně císařem *Lvem V. Moudrým* (886–912).²³⁾ Úkolem zbrojního či zbrojařského monopolu bylo zajistit

¹⁶⁾ Srov. např. *Andréadès*: Byzance, str. 177.

¹⁷⁾ Srov. *Stöckle*: Spätrömische und byzantinische Zünfte, str. 30.

¹⁸⁾ *J. P. Waltzing*: Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident, II, Louvain 1896, str. 481.

¹⁹⁾ Jeho existenci za Justiniána dokazují *Novely* (85, 1 a 4), za makedonské dynastie (867–1057) *Basiliky* (57, 9). Obojí zakazují soukromým osobám zbraně nejen vyrábět, ale také kupovat.

²⁰⁾ Platí to zejména pro výrobu „řeckého ohně“, jehož výrobní tajemství bylo přísně střeženo. Srov. *Andréadès*: Byzance, str. 177, pozn. 3.

²¹⁾ Podobně tomu bylo i za pozdního císařství, kdy také existoval státní monopol výroby zbraní. Srov. *Waltzing*: Étude, II, str. 427, pozn. 3.

²²⁾ Uvedené místo stanoví povinnost sedláků (*χωροτόμοι*) pracovat v případě potřeby pro císaře, tj. na státních dodávkách. Srov. *Le Livre du Préfet* ou l'Edit de l'Empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople. Vyd. *J. Nicole*, Genève 1893, str. 40 (XIV, § 1).

²³⁾ Některí autoři, jako např. *Nicole*: Livre, str. 5 a násl.; *Ch. Diehl*: Études byzantines, Paris 1905, str. 143; *E. Mayer*: Deutsche und französische Verfassungsgeschichte vom 9.–14. Jahrhundert, I, Leipzig 1889, str. 325, pozn. 4, nebo *týž*: Italienische Verfassungsgeschichte, I, Leipzig 1909, str. 102, pozn. 2; *A. Vogt*: Basile Ier Empereur de Byzance (867–886) et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle, Paris 1908, str. XIX; *Waltzing*: Étude, II, str. 347 aj., připisují „*Eparchovu knížku*“ *Lvu V. Moudrému*.

Jiní, jako např. *Gehrig*: Zunftwesen, str. 594, pozn. 3, nebo *Stöckle*: Spätrömische und byzantinische Zünfte, str. 147, soudí, že byla vydána později, až po smrti *Lva V. Moudrého*.

Nověji se za tezi, že jde o edikt *Lva V. Moudrého*, postavil *Zoras*: Corporazioni bizantine, str. 48.

výzbroj armády a tím i její bojeschopnost. Nešlo o monopol ekonomický, řešící nějaký hospodářský problém, ani fiskální, usilující o naplnění státní pokladny, ale o monopol administrativní, plnící jeden z úkolů a cílů vojenské správy země.

Jiným absolutním monopolem byl monopol mincovní. Císařovo výlučné právo na ražení mincí se datuje z doby pozdního císařství, ze IV. století, kdy se císař stal jediným nositelem tohoto oprávnění.²⁴⁾ Mincovní monopol, diktovaný rovněž veřejnými zájmy, souvisel úzce s monopolem horním.²⁵⁾ Drahé kovy, potřebné k ražbě mincí, musel totiž dodávat stát, jinak řečeno císař jako vlastník dolů. Rovněž horní monopol se opíral o velmi staré císařovo oprávnění,²⁶⁾ patřící spolu s monopolem solným a na lomy mezi regály „vyhrazené tradičně státu, a to jak ve starověku, tak ve středověku“.²⁷⁾ U všech těchto monopolů šlo o regály, tj. královská výhradní práva, plnící především úkoly administrativně-fiskální, čímž je dána i jejich právní povaha.

Část drahých kovů byla určena k ražbě peněz, část byla dodávána ke zpracování klenotníkům. Hospodaření drahými kovy bylo přísně regulováno a kontrolováno. Podle „Eparchovy knížky“ (II, 8) směl klenotník zpracovat na vlastní práci nejvýše libru neznačkového zlata.²⁸⁾ Překročení stanoveného množství (II, 8), prodej drahých kovů a klenotů ženou (II, 4), nabídka zlata na prodej, učiněná cizincem (II, 6) či koupě posvěceného předmětu (II, 7) musely být oznámeny představenému klenotnického společenstva, popřípadě eparchovi.²⁹⁾ Vzhledem k tomu, že nákupem drahých kovů, perel a drahokamů, jejich zpracováním i prodejem klenotů se směli zabývat výlučně klenotníci, lze usuzovat na existenci klenotnického monopolu, uskutečňovaného — podobně jako v ptolemaiovském a patrně i římském Egyptě — klenotnickým společenstvem.³⁰⁾

Obilní monopol v Byzanci souvisel — stejně jako ve starověkém Římě — s povinností státu pečovat o zásobování obyvatelstva obilím. I byzantští

„Eparchova knížka“, případně jen výňatky z ní jsou známy z řady prací: např. už zmíněný Nicole: *Livre*, str. 13 a násl., obsahuje řecké znění a latinský překlad.

K ruskému překladu srov. M. Ja. *Sjuzjumov*: *Vizantijskaja kniga eparcha*, Moskva 1962, str. 72 a násl.

K českému překladu některých částí „Eparchovy knížky“ srov. V. *Hrochová*: *Výběr z textů k byzantským dějinám*, Praha 1967, str. 62–67. Nověji přeložil některé výňatky z „Eparchovy knížky“ prof. dr. *Jiří Cvetler* (Brno). Srov. S. *Balík a kolektiv*: *Texty ke studiu obecných dějin státu a práva. II. Feudální stát a právo*, Praha 1974, str. 20–25.

²⁴⁾ Srov. Codex Theodosianus 9, 21. Původně, od r. 15 do 4. století, se o toto právo dělil císař se senátem.

²⁵⁾ O jeho existenci svědčí C 11, 7.

²⁶⁾ Podle *Waltzinga*: *Étude*, II, str. 228, se císařský monopol na zlato a stříbro datuje od r. 15 n. l.

²⁷⁾ *Andréadès*: *Byzance*, str. 177.

²⁸⁾ Srov. Nicole: *Livre*, str. 24.

²⁹⁾ Srov. Nicole: *Livre*, str. 23.

³⁰⁾ Srov. *Balík*: *Monopoly v helénistickém a římském Egyptě*. V tisku.

císařové museli dát lidu „panem“, laciný chléb, aby jako jejich předchůdci zmírnili nebo odvrátili nebezpečí hladových vzpour a nepokojů.

Obilní monopol nebyl — na rozdíl od některých jiných monopolů — jevem trvalým. Za normálních podmínek se stát omezoval na to, že shromažďoval obilí z císařských domén i z naturálních daní a pak je dodával pekařským společenstvům (na výrobu chleba za nízké, úředně stanovené ceny) a vojsku. Zbytek se uskladoval pro případ neúrody. Pokud byl dostatek obilí, byl povolen dokonce i jeho vývoz. To by nasvědčovalo, že obchod obilím nebyl za normálních podmínek monopolizován, ale že byl svobodný. Jinak tomu bylo za okolností mimořádných (neúroda, hlad). Pak stát byl nucen zpravidla sáhnout k jiným, drastičtějším opatřením, mimo jiné i k zavedení monopolu. Např. *Justinián* uložil v době hladu a nedostatku obilí pekařům vysokou daň a zakázal dovoz obilí soukromým osobám.³¹⁾ Jedním z důvodů těchto opatření byla jistě snaha zajistit zásobování. Nelze však vyloučit ani snahu státu využít kritické situace k obohacení státní pokladny. Jiné mimořádné opatření bylo přijato za *Nikephora II. Phocase* (963—969), kdy vláda vykoupila obilí a pak je prodávala za dvojnásobnou cenu armádě, bojující v oblasti s nedostatečnými zdroji potravin.³²⁾ Zde — pokud nás *Liutprand*³³⁾ věrohodně informuje — vystupuje do popředí zájem státu na naplnění pokladny. R. 1037, za vlády *Michala IV. Paphlagonika* (1034—1041), dal císařův bratr a ministr *Jan Orphanthrop* nakoupit na Peloponesu a v Řecku obilí, aby odvrátil Cařihrad od hrozby hladu.³⁴⁾ V prvním z uvedených případů lze mluvit o pokusu monopolizovat obchod obilím. K zavedení dočasného obilního monopolu došlo v 11. století za vlády císaře *Michala VII. Parapinakese* (1071—1078) z podnětu ministra (logotheta) *Nikephora*. Tento monopol, uskutečněný ve složitých podmínkách velkých sociálních, hospodářských a politických přeměn byzantské společnosti v době její rychlé feudalizace a v době růstu politické moci šlechty, padl po několika letech současně se svými původci.³⁵⁾

Monopol na výrobu a prodej hedvábí, tvořící jedno z nejdůležitějších odvětví byzantského hospodářství, byl zaveden v 6. století za *Justiniána*.³⁶⁾

Výroba hedvábí nebyla původně monopolizována. Surové hedvábí, do-

³¹⁾ *Prokopios*: Anekdota XXVI, 6. Srov. *Procopé*: Anekdota, str. 310.

Prokopiovy zaujaté a ne vždy zcela jasné zprávy vyvolávají u některých autorů pochybnosti o obilním monopolu za *Justiniána*. *Prokopios* totiž na jedné straně tvrdí, že *Justinián* zavedl „monopol potravin, nejnezbytnějších pro život“ (XXV, 5), což by se právem vztahovalo i na obilí, na druhé straně, jak ukázal *Andréadès*: Byzance, str. 178, a po něm také *Bratianu*: Études, str. 150, pozn. 1, lze z jiného *Prokopiova* tvrzení (XXII, 5—6) vyvodit, že stát prodával pouze obilí z naturální daně, což nemusí znamenat monopol.

³²⁾ *Liutprand*: Relatio de legatione Constantinopolitana. In: Monumenta germaniae historica, Scriptores, III, str. 357. Srov. také *Bratianu*: Études, str. 138 a násl.

³³⁾ *Liutprand* měl důvod k zaujatosti vůči Byzanci: Byzantští celníci mu totiž na hranicích odňali — přes výslovné císařovo vývozní povolení — purpurové látky, které *Liutprand* nakoupil „pro čest církve“ (in honorem ecclesiae).

³⁴⁾ *Bratianu*: Études, str. 139—140.

³⁵⁾ Podrobněji k tomuto monopolu srov. *Bratianu*: Études, str. 141 a násl.

³⁶⁾ *Prokopios*: Anekdota XXV, 5—8. Srov. *Procopé*: Anekdota, str. 298.

vážené od 5. století z ciziny, převážně z Persie, bylo zpracováváno jednak v císařských, jednak v soukromých dílnách. Změnu tohoto stavu vyvolaly různé okolnosti, mimo jiné i citelné snížení dovozu surového hedvábí v důsledku válek s Persií a růst jeho cen. V důsledku tohoto nepříznivého vývoje došlo k hromadnému úpadku soukromých dílen. *Justinián*, který se snažil řešit zhoršenou situaci dovozem etiopského a indického hedvábí na účet státu a stanovením maximálních cen surovin, tyto dílny vykoupil a zavedl státní monopol na výrobu a prodej hedvábí. Podmínky pro uvolnění monopolu se vytvořily teprve po zavedení tuzemské výroby surového hedvábí (stalo se tak díky „průmyslové špionáži“ byzantských mnichů, kteří r. 552 propašovali z Číny vajíčka bource morušového). Díky tomu došlo i k postupnému obnovení soukromých dílen na výrobu hedvábí.

Během dalšího vývoje se vytvořily v hedvábnické výrobě a v obchodě s hedvábím složité vztahy, spočívající na dělbě práce mezi státem a korporacemi a na přísné specializaci. Cenné poznatky o této zajímavé symbióze nám skýtá „Eparchova knížka“, která upravovala mimo jiné i vztahy mezi řemeslnickými korporacemi a státními monopoly.³⁷⁾ Stát si vyhradil výlučné právo (monopol) na výrobu přepychových druhů látek, určených už za pozdního císařství³⁸⁾ i později v byzantské říši pro potřebu císaře, členů císařského domu a vysokých úředníků. Podržel si i nadále absolutní monopol na výrobu, užívání a prodej purpuru.³⁹⁾ Předmětem státního monopolu byl také vývoz přepychových látek.⁴⁰⁾ Zachování těchto dílčích monopolů v širším rámci hedvábnické výroby a obchodu bylo diktováno nutností zabezpečit kvalitní výrobu přepychových druhů látek pro vládnoucí vrstvu, popřípadě pro cizí panovníky atd., i nutností chránit výrobní tajemství.⁴¹⁾ Výroba a prodej některých méně vzácných druhů hedvábných látek byly svěřeny pěti hedvábnickým korporacím (byli to *βεροισιοι, ράται, πανδιονράται, μεταξοράται, κατάρταριοι, σιρικαριοι*), které měly podle zásad přísné dělby práce zajistit nákup surovin, jejich postupné zpracování i prodej hotových výrobků, ať už šlo o výrobky tuzemské, nebo dovezené ze Sýrie.⁴²⁾ Každá z korporací požívala ve svém oboru monopolní oprávnění, vylučující z dané činnosti korporace ostatní. Nebyl dokonce

³⁷⁾ *Stöckle*: Spätrömische und byzantinische Zünfte, str. 4.

³⁸⁾ Srov. *Waltzing*: Étude, II, str. 232 a násl.

³⁹⁾ Užívání a prodej některých druhů purpuru (pro soukromou výrobu látek) bylo zakázáno kolem r. 390 n. l. *Justinián* zákaz potvrdil v Codexu (4, 40, 1). Toto ustanovení bylo převzato do Basilik (19, 1, 80). Později se zákaz rozšířil na všechny druhy purpuru.

K monopolu na purpur srov. *Stöckle*: Spätrömische und byzantinische Zünfte, str. 120 a násl.

⁴⁰⁾ Svědčí o tom *Liutprand*: Relatio, str. 359.

⁴¹⁾ *Andréadès*: Byzance, str. 179.

⁴²⁾ „Eparchova knížka“, IV–VIII. Srov. *Nicole*: Livre, str. 26–38.

Český překlad některých ustanovení titulu VI. o obchodnících se surovým hedvábím (metaxopráté, *μεταξοπράται*) a VII. titulu o zpracovatelích hedvábí (katartariové, *κατάρταριοι*) byl uveřejněn in: *Balík a kolektiv*: Texty II, str. 22–23.

dovolen ani současný výkon řemesla a obchodu, případně obchodu s jiným druhem zboží.⁴³⁾ To ukazuje, že korporace byly — a to platí i pro jiná odvětví hospodářské činnosti — kolektivním nositelem monopolního oprávnění. Avšak i když těchto oprávnění mohl jednotlivec využívat v zásadě jen jako člen korporace, vyskytovaly se i výjimky. Připouští je i „Eparchova knížka“ (VII, 2), z níž je patrné, že výkon řemesla nebyl závislý vždy na příslušnosti ke korporaci.⁴⁴⁾

Přestože v „Eparchově knížce“ nejsou uvedena všechna řemesla v Byzanci, lze předpokládat, že řemeslnická korporace (*σίστημα*) byla základní organizační a právní formou drobné výroby. Spolu se státními monopoly pak tyto korporace tvořily páteř byzantské městské ekonomiky.

Vztahy mezi korporacemi a státem v rámci této soustavy byly velmi těsné a složité. Jejich charakteristickým rysem byla rozhodující úloha státu, který kontroloval veškerou činnost korporací a snažil se ji usměrňovat. Na druhé straně stát chránil korporace proti konkurenci a zaručoval jim výlučné právo na provozování určité činnosti.

Od těchto kolektivních monopolů jednotlivých korporací je nutno odlišit monopoly státní. Ty zahrnovaly z různých důvodů (administrativních, fiskálních, ekonomických i politických) nejdůležitější odvětví výroby a obchodu. Některé z těchto státních monopolů byly velmi staré. Jejich kontinuita s římskými monopoly období dominátu je prokazatelná. Pouze některé vznikly později, až po pádu říše západořímské. Společným rysem starých pozdně římských i novějších byzantských monopolů byla skutečnost, že vznikaly převážně v podmínkách hlubokých hospodářských, sociálních a politických krizí. Naopak v době poměrně politické a hospodářskosociální rovnováhy ustupovaly do pozadí. Nelze přehlédnout samozřejmě ani jisté rozdíly dané tím, že pozdně římské a raně byzantské monopoly se tvořily v období rozkladu otrokářských výrobních vztahů, zatímco pozdější monopoly se vytvořily již za odlišných sociálně ekonomických podmínek.

Je samozřejmé, že jak staré, tak i novější byzantské monopoly se staly součástí ekonomické soustavy, která v případě Cařihradu měla rysy „typické pro středověká městská hospodářství“.⁴⁵⁾ Ovšem s tou výhradou, že západoevropská středověká města a jejich hospodářské soustavy se rozvíjejí na malé ploše, zatímco ekonomická soustava byzantského hlavního města ovlivňuje rozsáhlé území.

Důmyslná soustava monopolů, korporací a výsad, vytvořená v hlavních rysech pozdními římskými císaři a dokončená v průběhu staletí císaři byzantskými, nepřežila pád císařství r. 1204. Dobyť Byzance křižáky i pozdější okleštění Byzance bylo smrtelným úderem, z něhož se byzantská ekonomická soustava již nikdy nevzpamatovala.⁴⁶⁾

⁴³⁾ „Eparchova knížka“ V, 1 a VIII, 6. Srov. Nicole: Livre, str. 29 a 37.

⁴⁴⁾ Nicole: Livre, str. 34.

⁴⁵⁾ Gehrig: Zunftwesen, str. 595.

⁴⁶⁾ Bratianu: Études, str. 141.

Jedním ze středověkých států, v nichž se ve velké míře vyvinula instituce monopolů, byla Byzantská říše.

Byzantské monopoly navazují vývojově na staré římské a východořímské monopoly období dominátu. Stejně jako ony byly především důsledkem vleklých ekonomických, sociálních a politických krizí, jež zmítaly Byzancí po celou dobu jejího trvání, i pokusů státu řídit hospodářství země a zabezpečovat nejrůznější zájmy státu.

Byzanc navázala na východořímskou tradici konce starověku i v tom, že rozlišovala důsledně mezi monopoly státními a monopoly soukromými. *Monopoly státní* byly nástrojem státní hospodářské politiky a jako takové byly právním řádem chráněny. *Monopoly soukromé* se naopak dostávaly se státní hospodářskou politikou do rozporů (zejména v otázce cen) a byly proto jako nežádoucí zakazovány (např. konstitucí císaře Zenona z r. 483, převzatou později *Justiniánem* do Codexu).

Byzantská ekonomika se opírala po staletí o propracovanou soustavu monopolů.

V zásadě se dá říci, že v Byzanci existovaly jednak *monopoly státní*, zahrnující z nejrůznějších důvodů (ekonomických, politických, fiskálních, administrativních) nejdůležitější odvětví hospodářství, jednak *monopoly korporací*. Někdy (jako v případě výroby hedvábí) se vytvořila osobitá symbióza monopolu státního s monopolem korporací. I v tomto případě podržel stát rozhodující úlohu.

Soustava byzantských monopolů se zhroutila dobytím Cařihradu křižáky r. 1204. Její pozůstatky byly zničeny definitivně dobytím obnovené, leč silně okleštěné Byzance Turky r. 1453.

STANISLAV BALÍK

Monopolies in Byzantium

SUMMARY

The Byzantine Empire was one of the mediaeval states in which the institution of monopolies developed to a great extent.

The Byzantine monopolies evolved from the ancient Roman and Eastern Roman monopolies of the Dominatus period. Just as the former the latter ones resulted above all from drawnout economic, social and political crises, that kept shaking Byzantium throughout its existence as well as from the attempts of the state to control the country's economy and to safeguard various interests of the state.

Byzantium followed up the Eastern Roman tradition from the end of antiquity also in that it differentiated consistently between state and private monopolies. *State monopolies* were the instrument of the state's economic policy and as such protected by the legal system. *Private monopolies* on the other hand were getting into conflict with the state's economic policy (particularly in the question of prices) and were therefore being prohibited as undesirable (for inst. by Emperor Zenon's Constitution of 483, adopted later by *Justinian* in the Codex).

The Byzantine economics relied for centuries on a refined system of monopolies.

It can be said in principle that there were in Byzantium on the one hand *state monopolies* embodying for various reasons (economic, political, fiscal, administrative) the most important branches of the economy and on the other *corporation monopolies*. Sometimes (as in the instance of silk manufacture) a characteristic symbiosis of state and corporation monopoly evolved. In this instance, too, the state retained its decisive role.

The system of Byzantine monopolies collapsed with the conquest of Constantinople by the crusaders in 1204. Its remnants were finally destroyed by the conquest of the restored yet badly reduced Byzantium by the Turks in 1453.

ΤΑ ΜΟΝΟΠΩΛΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Περίληψη

Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κράτη τοῦ Μεσαίωνα, στὰ ὁποῖα ἐξελεγχθῆκε ὑπερβολικὰ ὁ σχηματισμός τῶν μονοπωλίων.

Τὰ μονοπώλια τοῦ Βυζαντίου συνδέονται ἐξεληκτικὰ μέ τὰ παλαιὰ ρωμαϊκὰ μονοπώλια καί τὰ μονοπώλια τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τῆς ἐποχῆς τοῦ μισοαποικισμού. Ὅπως καὶ αὐτὰ ἦταν πρῶτα ἀπ' ὅλα ἐπακόλουθο τῆς χρόνιας οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς κρίσης πού σημειώνεται στό Βυζάντιο σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ὑπαρξῆς της καὶ τῶν προσπάθειῶν τοῦ κράτους νά διευθύνει τήν οἰκονομία τῆς χώρας καί νά ἐξασφαλίσει διάφορα ἐνδιαφέροντα τοῦ κράτους.

Τό Βυζάντιο συνδέθηκε μέ τήν παράδοση τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ τέλους τοῦ Μεσαίωνα καί ξεχώριζε μέ συνέπεια τὰ κρατικά μονοπώλια ἀπὸ τὰ μονοπώλια μέ ἰσιωτικούς φορεῖς. Τά κρατικά μονοπώλια ἦταν ὄργανα τῆς κρατικῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς καί σάν τέτοια προστατεύονταν ἀπό τοὺς νόμους. Ἀντίθετα τὰ μονοπώλια μέ ἰδιωτικούς φορεῖς ἔρχονταν σέ ἀντίθεση μέ τήν οἰκονομική πολιτική τοῦ κράτους (ἰδιαίτερα στό ζήτημα τῶν τιμῶν) καί γι' αὐτό σάν ἀνεπιθύμητα ἀπαγορεύονταν) π. χ. ἀπό τό Σύνταγμα τοῦ Ζήνωνος τοῦ 483 τό ὁποῖο ἐνσωμάτωσε καί ὁ Ἰουστινιανός στό CODEX).

Ἡ οἰκονομία τοῦ Βυζαντίου στηρίζονταν ὁλόκληρους αἰῶνες στό ἐπεξεργασμένο σύστημα τῶν μονοπωλίων. Κἀτ' ἀρχήν μποροῦμε νά ποῦμε πῶς στό Βυζάντιο ὑπῆρχαν ἀφ' ἑνός μονοπώλια κρατικά πού συμπεριλαμβάνανε ἀπό διάφορες αἰτίες (οἰκονομικές, πολιτικές, φορολογικές) τοὺς σημαντικότερους κλάδους τῆς οἰκονομίας, ἀφ' ἑτέρου μονοπώλια συντεχνιῶν. Σέ μερικές περιπτώσεις (ὅπως στήν παραγωγή τοῦ μεταξιοῦ) δημιουργήθηκε ἰδιόμορφη συμβίωση τοῦ κρατικοῦ μονοπωλίου καί τοῦ μονοπωλίου τῶν συντεχνιῶν. Ἀλλά καί σ' αὐτὴν τήν περίπτωση κράτησε τό κράτος τή σημαντική θέση.

Τό σύστημα τῶν μονοπωλίων τοῦ Βυζαντίου κατέρρευσε μετὰ τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους τό 1204. Τὰ ὑπολείμματα του καταστράφηκαν ὀριστικά τό 1453, μετὰ τήν ἄλωση τῆς ἀνασυγκροτημένης μέν, ἀλλὰ διαμελισμένης ἀπὸ τοὺς Τούρκους Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.